

Delden

Albert van der Kaap

Waar lag Delden? Een stomme vraag, of misschien toch niet? Een brief van 18 januari 1322 van Frederik II van Sierck, bisschop van Utrecht roept op zijn minst vragen op over de precieze ligging.

In deze brief staat de bisschop de inwoners van het oude Delden toe om ter wille van hun veiligheid hun huizen te verplaatsen naar het onlangs omgrachte 'Nye Delden'. Zij mogen hun reeds bestaande privileges en stedelijke rechten houden. Op diezelfde dag verklaren schepenen en gemeente van Delden (Oud-Delden) dat zij hun huizen en woonsteden hebben overgebracht naar de plaats Nye Delden, die onlangs omwald en omgracht is. Zij bezegelen deze akte met het stadszegel (Sigillum Opidanorum in Delden).¹

Het wapen van de stad Delden, zoals dat van 1819 tot 2001 is gebruikt is gebaseerd op het oudste stadzegel, maar is er niet identiek aan. Dit zegel vertoont namelijk een uitgerukte boom, vermoedelijk een eikenboom.² Rechts staat een afbeelding van het wapen uit een zeventiende eeuwse manuscript.³

Het doet een beetje denken aan het verhaal van Abraham die van God opdracht kreeg zijn land te verlaten om zich te vestigen in een land dat God hem zou aanwijzen.⁴ Een hele stam zoekt zijn spullen bij elkaar en begint elders opnieuw. Maar zo kan het in het geval van Delden vermoedelijk niet zijn gegaan. Het is misschien zelfs logischer dat het nieuwe Delden ook het oude Delden was, of in ieder geval een deel van het oude Delden.

Wat vaststaat is dat Delden⁵ al minstens driehonderd jaar bestond voor deze 'volksverhuizing' plaatsvond. De oudste vermelding van Delden dateert namelijk al van 25 mei 1036. In dat jaar schonk bisschop Meinwerk van Paderborn (rond 975 - 5 juni 1036) goederen die hij had geërfd van zijn vader Immed IV, getrouwd met Adela van Hamaland, aan het door hem opgerichte stift Busdorf (gewijd in

¹ <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/geesteswetenschappen/institute-for-history/repertorium-stadsrechten.pdf>

² https://nl.wikipedia.org/wiki/Wapen_van_Stad_Delden

³ https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/index.php?title=Stad_Delden

⁴ Genesis 12: 1-4.

⁵ Wat de naam Theldun of Dhelden betekent is niet (helemaal) zeker, maar in 't Inschrien, derde jaargang, nr. 3 juli 1971 staat een plausibele verklaring: <http://www.twentsetaalbank.nl/docs/Inschrien1971.3.pdf>

mei 1036) bij Paderborn. Tot deze goederen behoorde ook het praedium (landgoed) Theldene.⁶ Uit een dertiende-eeuwse goederenlijst van het klooster is bekend dat onder de hof dertig boerderijen hoorden, waarvan er een in Driene lag en een in Twekkelo.⁷

In Delden stond ook al ver voor 1322 een kerk. Dit zal oorspronkelijk een houten kerkje zijn geweest, zoals op de meeste plaatsen waar het christendom voet aan de grond kreeg. Deze kerk, gewijd aan de heilige Blasius, wordt voor het eerst vermeld in 1118. In dat jaar schonk de bisschop van Utrecht deze samen met de kerk van Enschede, aan het Kapittel van Sint-Pieter in Utrecht. Dit kapittel verkocht de rechten in Delden in 1294 door aan het Kapittel van Sint-Lebuïnus van Deventer.

Hoewel niet met zekerheid is te zeggen waar dit kerkje lag⁸, lijkt het toch niet gewaagd te veronderstellen dat de later Blasius is gebouwd op de plaats van de vorige kerk. Ook elders was dit namelijk gebruikelijk. Het zal rond 1150 zijn geweest dat men begon met de bouw van een romaanse kruisbasiliek, waarvan men de uitvoering evenwel omstreeks 1170 staakte. In de pijlers tussen de drie beuken van de huidige kerk zijn nog restanten te vinden van deze eenbeukige kerk met rechthoekige koortravee - wellicht gesloten met een halfronde absis. Ook de oostwand van het noordtransept bleef bewaard, waarin een romaans venster met houten raam werd aangetroffen.⁹

Tegen het midden van de 13de eeuw werd het werk aan de kerk hervat en bouwde men een voor die tijd moderne hallenkerk. Waarschijnlijk in de tweede helft van de 14de eeuw kwamen het huidige middenkoor en de sacristie tot stand. De zuidbeuk en het zuidkoor kwamen blijkens een opschrift boven de zuidelijke ingang omstreeks 1464 tot stand, evenals het noordtransept. Aan het eind van de 15de eeuw verlengde men het noordtransept naar het westen en ontstond de huidige noordbeuk.

In de loop van de eeuwen zullen er rond de kerk steeds meer huizen zijn gebouwd, maar veel zullen dat er niet zijn geweest. Het zullen, aan het begin van de veertiende eeuw, roerige tijden zijn geweest zodat de Deldenaren al dan niet op instigatie van de landsheer, hebben besloten een wal en een gracht om hun dorpje te bouwen, waarna het bestuur van Delden mensen die buiten de wal woonden opriepen om binnen de versterkte stad te gaan wonen. Frederik II van Sierck stemde in 1322, als landsheer in met dit plan.

De opvolger van Frederik als bisschop van Utrecht, Jan III van Diest, was blij met de Deldenaren en hij schenkt op zaterdag 26 juni 1333 aan de 'luiden van Delden' voor hun vlijt en hun trouw aan de landsheer stadrechten '*in allen manieren als hefft onsse Stadt van Aldenzele*'. Delden krijgt dus het recht zoals ook Oldenzaal dat bezat. Dit omvatte het marktrecht, het recht de stad te versterken (wat

⁶ In de 12e eeuw zie in plaatsnamen de overgang van th naar d, bijvoorbeeld Delden: *Thelden* [1036, kopie 14e e.; 1119 or., 2x; circa 1140, kopie 14e e.], *Dhelden* [1118, kopie 13e e., 2x], *Delden* [1147, kopie 17e e.], maar ook nog *Theldun* [1160].

⁷ De edelman Johannes van Ahaus had zich de boerderijen in Driene en Twekkelo toegeëigend. Uiteindelijk werd daarom in 1239 de hele hof aan hem verkocht.

⁸ Gesuggereerd is bijvoorbeeld in de Vossenbrink of de hof van Twenthe.

⁹ bij de restauratie van 1965-'68.

dus al gebeurd was), eigen bestuur en rechtspraak en het recht van weggeld (tol).¹⁰ In 1346, 1380, 1394, 1433, 1459 werden de stadrechten opnieuw door de bisschop bevestigd. In 1533 volgt dan nog een bevestiging door de stadhouder van Overijssel.

Het is overigens de vraag of er in Delden daadwerkelijk recht werd gesproken, want het 'Stadsboek van Delden' (dat begint in 1340) vermeldt namelijk dat Deventer de stad was waar recht werd gehaald en waarop werd geappelleerd.

Poortersklok

In de toren van de Oude Blasius hangen vier klokken, waarvan de kleinste de zogenaamde papklok of poortersklok is. Nog altijd wordt deze klok, behalve zondags, twee maal daags geluid, elke middag om 12 uur en elke avond om 9 uur. Het middagluiden was het sein voor de boeren voor de middagmaaltijd en het avondluiden was oorspronkelijk het teken voor de boeren om voor het slapen gaan nog een bord pap te eten. Ook was het bedoeld als waarschuwing dat de stadspoorten, de Goorse en de Woolderpoort, gesloten werden. Wie nog in de veiligheid van de stad wilde overnachten moest snel zijn. In vroegere tijden was het namelijk gevaarlijk om laat op de avond buiten de stad te zijn.

In de Tweede Wereldoorlog is deze poortersklok op een haar na ontsnapt aan vordering door de bezetter, om te worden omgesmolten voor militaire doeleinden. De klok heeft een gewicht van 500 kg en een diameter van 92 cm. Het is nu de enige poortersklok die nog in Twente aanwezig is.¹¹

Wal(len) en gracht(en)

In het begin van de veertiende eeuw werd er rondom het stadje, ter bescherming van land, huizen en goederen, een wal met daarin twee poorten gebouwd. Eén aan de westzijde, de Goorse poort en

¹⁰ De originele akte is verloren gegaan, maar er zijn wel twee 16e-eeuwse afschriften, waarvan één gepubliceerd in 1782.

¹¹ <https://www.tsa-delden.nl/pronkstuk-4/4-4-poortersklok/>

één aan de oostzijde, de Woolderpoort. De wal en poorten waren omgeven door een gracht en hagen (struikgewas) om vijanden en andere, niet welkome gasten, op afstand te houden.

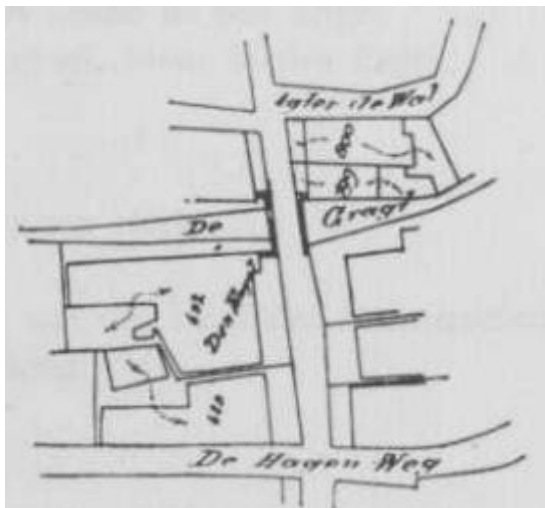
Als beloning voor hun inspanningen voor de nieuwe stadsontwikkeling, ontvingen de burgers van Delden in 1404 van Frederik van Blankheim, bisschop van Utrecht, het recht om weggeld te heffen van buitenlandse wagens die door de stad passeerden.

De restanten van de stadsgracht werden eind 19e eeuw gedempt.

Er zijn, in de loop van de afgelopen vijftig jaar, diverse opgravingen geweest waarbij mogelijke restanten van de gracht zijn blootgelegd. Vooral de meer recente opgravingen (bijvoorbeeld in 2009) gaven aanleiding tot allerlei speculaties. Zo zou herberg 'De Engel' niet buiten, maar binnen de poort hebben gelegen en zou de Goorse poort op een eilandje in de gracht hebben gelegen. Ook zouden er misschien zelfs twee grachten zijn geweest.

Om te beginnen iets over de locatie van 'De Engel' en de gracht. Bij opgravingen in 1968, kwamen bij opgravingen voor een nieuw wijkcentrum, het voormalige gezondheidscentrum aan de Noordwal 72, enkele brugfundaties en een gracht bloot te liggen. Twee jaar later, in 1970, zijn bij bouwwerkzaamheden aan de Langestraat 50 restanten gevonden van een zandstenen muur en een kademuur. De tussenruimte was opgevuld met puin. De gracht lag aan de andere kant van de zandstenen muur. Er zijn geen fundamenten van een mogelijke brug gevonden. Mogelijk wel van het poortgebouw, de zogenaamde 'Westpoort' (Goorse poort).

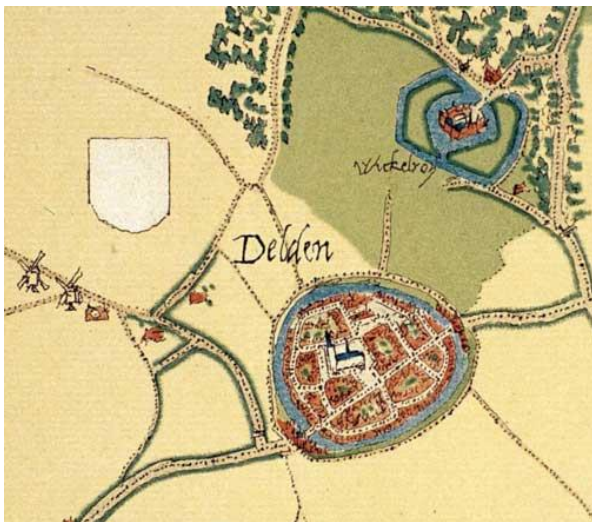
Deze opgravingen lijken het vermoeden dat gracht en wal op de plaats van de Noordwal te situeren zijn te bevestigen. Dit wordt nog eens bevestigd door onderstaand kadasterkaartje uit plusminus 1830. Hierop is duidelijk te zien dat De Engel buiten de gracht lag. Het was een dubbelhuis, waarvan het nieuwste aan de gracht lag en dat twee 'nienduur'n had, die toegang gaven tot de paarden- en koestal. Hierachter was het woonvertrek. Achter de woning stond het brouwhuis.¹²

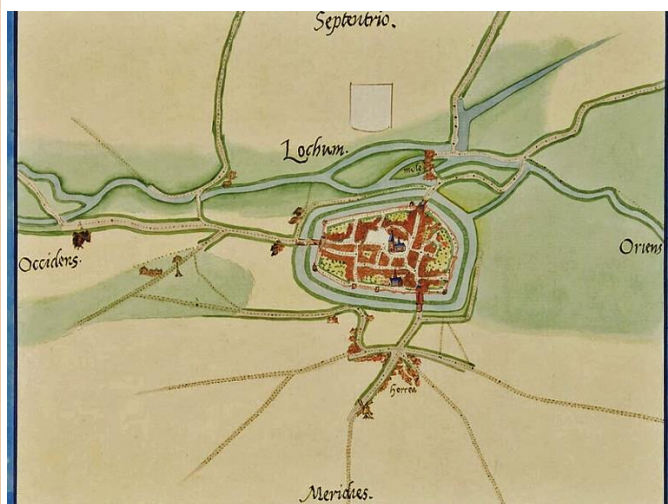
¹² C.J. Snuif (1915). Familieboek van Heek, blz.46. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02A:000033017:pdf>

En dan het verhaal over twee grachten. Daarvoor is mij geen enkel bewijs bekend en het lijkt me ook behoorlijk onwaarschijnlijk. Op de beroemde kaart van Jacobus van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw is slechts één gracht te zien. De maker van de kaart was als koninklijk geograaf in dienst van Filips II. In zijn opdracht bracht hij alle steden van de Nederland in kaart. De opdracht had een duidelijk militair-strategisch doel: *“te visiteren, meten ende beschryven alle de steden van onsen landen van herverts overe, mitsgaders die rivieren ende omliggende vlecken ende dorpen ende oick die passaigen van den frontieren om van denselven ende der aenliggende landen, steden ende vlecken een register te maken”*.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat Van Deventer, gezien het doel van het in kaart brengen van de steden, een tweede gracht over het hoofd zou hebben gezien. Dit geldt te meer omdat hij op de kaart van Oldenzaal wel een, gedeeltelijke, tweede gracht heeft ingetekend, net als op de kaart van Lochem.

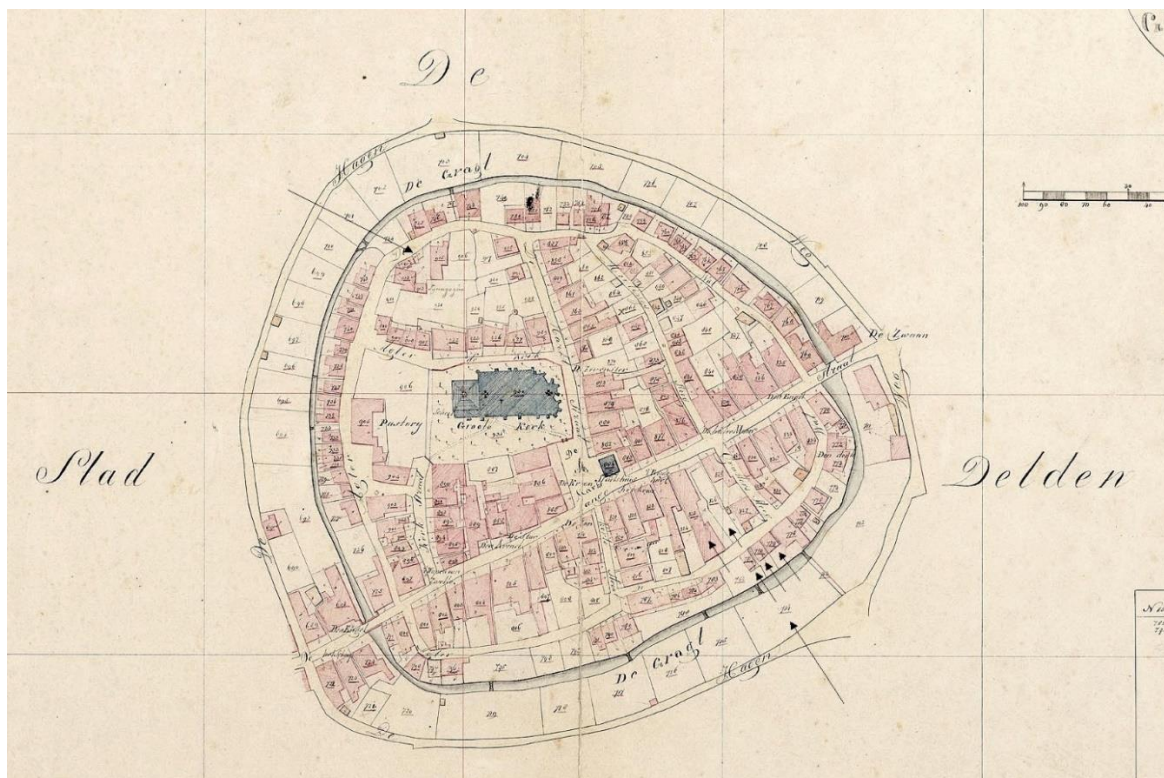
Delden op de kaart van Jacobus van Deventer, ca 1565.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw werd de Hottinger-atlas vervaardigd en ook deze kaarten zijn uit militaire overwegingen gemaakt. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de jaren daarna waren de krijgshandelingen voornamelijk gericht geweest op het veroveren van vijandelijke en de verdediging van eigen vestingsteden en schansen. In de jaren daarna verschoven de krijgshandelingen echter steeds meer in de richting van een strijd tussen grote legereenheden te velde. Door deze veranderingen ontstond er bij de militaire overheid een toenemende behoefte aan gedetailleerde terreinkaarten. De kaarten werden dan ook vervaardigd door verschillende militaire ingenieurs

Ook op de Hottingerkaart van Delden is geen tweede gracht te zien.

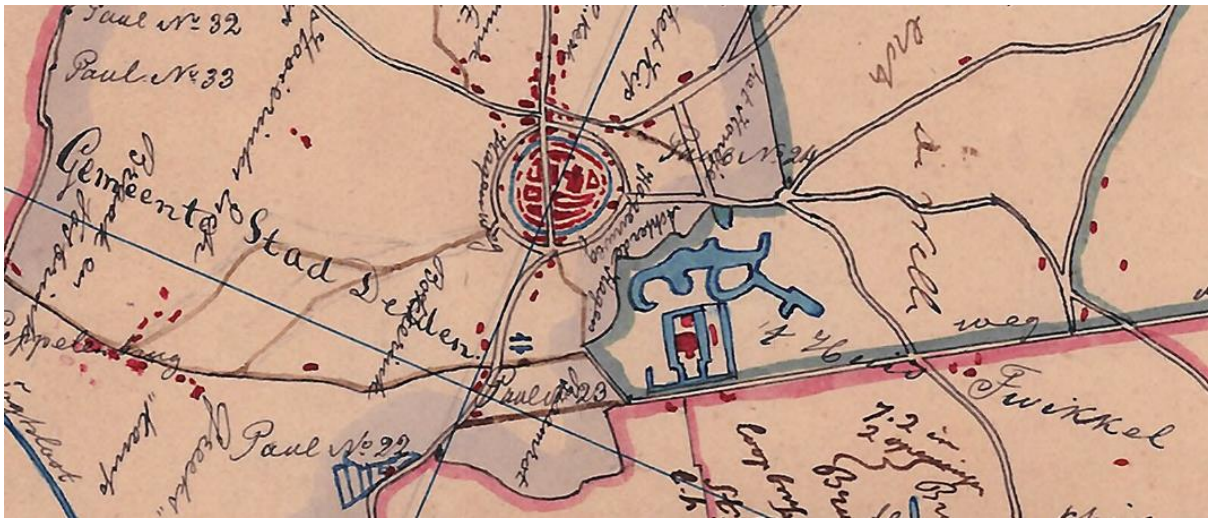
Ten slotte, ook op de kadasterkaart uit 1832 en de kaart van Thomas Joannes Stieltjes uit 1847 is geen tweede gracht te vinden.¹³

Kadasterkaart uit 1832.

13

<https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=187&miadt=141&miaet=1&micode=0025&minr=33662811&miview=ldt>

Kaart van Thomas Joannes Stieltjes (1819-1878).